
TABLE OF CONTENTS

Іннола Новикова

УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ СУЧАСНИХ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНИХ ПІДПРИЄМСТВ 4

Наталія Демчук

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА МІЖНАРОДНОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА ДЛЯ ЗАЛУЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙ 8

Роман Безус

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ ПІДПРИЄМСТВ З
ВИРОБНИЦТВА ОРГАНІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ 12

Арнольд Сокульський

УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПАНТЕОН 18

Олександр Бондаренко

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ XIX ст.: ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ 23

Наталія Ліба

ФОРМУВАННЯ ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 27

Діана Максименко

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ СТРАТЕГІЧНИМ РОЗВИТКОМ КАДРОВОЇ ПІДСИСТЕМИ 31

Лєнара Аджисєва

РЕФОРМА 1861 р. І ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КРИМУ 35

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.: ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ

Бондаренко Олександр Володимирович
Кіровоградський національний технічний університет, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук та документознавства (Україна)
e-mail: bondarenkoov@bigmir.net

РЕЗЮМЕ

У статті аналізується література кінця XVIII – початку XX ст. з економічного розвитку дореформених міст Російської імперії. З'ясовано, що провідними напрямками дорадянських досліджень були теми, пов'язані з законодавчим регулюванням міської економіки, розвитком міської торгівлі, ремісничого та промислового виробництва, шляхів сполучення. Охарактеризовано ступінь вивченості цих питань у дорадянській історіографії.

Ключові слова: історіографія, дореформена доба, місто, Російська імперія, економічний розвиток.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется литература конца XVIII – начала XX в. по истории экономического развития дореформенных городов Российской империи. Выяснено, что ведущими направлениями досоветских исследований были темы, связанные с законодательным регулированием городской экономики, развитием городской торговли, ремесленного и промышленного производства, путей сообщения. Охарактеризована степень их изученности в досоветской историографии.

Ключевые слова: историография, дореформенный период, город, Российская империя, экономическое развитие.

ABSTRACT

The article presents the analysis of the literature in the end of XVIII – beginning of XX centuries concerning economic development of pre-reformed towns in the Russian Empire. It was found that leading trends in pre-soviet research were themes connected with legislative regulation of municipal economy, development of municipal trade, craft and industrial production and roads. The level of knowledge of these issues in the pre-soviet historiography as characterized.

Key words: historiography, pre-reformed era, town, the Russian Empire, economic development.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В останні роки спостерігається помітний дослідницький інтерес до проблем економічного розвитку міст Російської імперії в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. Актуалізація таких досліджень зумовлена низкою чинників, чільне місце серед яких посідають сучасні неоднозначні соціально-економічні процеси в Україні та гостра потреба у вивченні й осмисленні ролі міста в історії економічного розвитку суспільства. Економічний розвиток дореформених міст ставав предметом наукового зацікавлення і в минулому. Зокрема, він знайшов певне відображення у різнопланових за проблематикою та повнотою висвітлення працях дорадянських учених.

Ураховуючи, що сучасний розвиток історичної науки ставить на порядок денний цілком виправдану, на наше переконання, необхідність аналізу напрацювань учених попередніх поколінь, метою статті є історіографічний огляд дорадянської наукової літератури, яка так чи інакше стосується економічного розвитку міст Російської імперії в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографія заявленої теми започаткована ще в останній чверті XVIII ст. Сучасники, вивчаючи міста, у своїх працях торкалися тією чи іншою мірою й питань законодавчого регулювання та розвитку міської економіки, торгівлі, ремісничого та промислового виробництва, шляхів сполучення тощо [1–4]. Характерною рисою цих небагатьох праць було те, що автори зазвичай не виокремлювали питання господарсько-економічного розвитку міст. Написані на основі особистих вражень, документів церковного й адміністративного діловодства, вони відображали органічний погляд на стан міст та комплексний підхід до їхнього вивчення. Дослідники загалом однаковою мірою цікавилися місцем розташування міст і міським ландшафтом, становим складом населення та демографічною ситуацією, структурою міської економіки, землеробськими, промисловими та торговельними заняттями городян, технічними досягненнями та міським способом життя. Зрозуміло, що ця органічність погляду авторів була зумовлена насамперед недостатньою диференціацією наукового знання про місто. Адже наукове знання знаходилося тоді на стадії становлення, і тому збір різноманітного матеріалу, фіксація невідомих раніше фактів стосовно міського життя цінувалися вище будь-яких гіпотез і логічного аналізу. Цим і можемо пояснити той факт, що далі простого опису різноманітних сторін життя та діяльності міст автори, зазвичай, не йшли. Саме ця описовість та безпосередність враження і є сильною стороною їхніх праць, в яких знаходили відображення важливі моменти трансформації міських функцій, зміни у кількісному й соціально-становому складі населення та зовнішньому вигляді міст. Приміром, видавець, історик М. Д. Чулков, автор першого багатотомного твору «Історичний опис Російської комерції», розглянув розвиток промисловості та торгівлі загалом у Росії. Цей

розвиток, на його думку, можливий тільки шляхом раціонального використання природних багатств та залучення найманих працівників, що сприятиме історичному прогресу всього суспільства. Такий прогрес автор пов'язував насамперед зі зміцненням третього стану, через те пропонував забезпечити самостійність підприємців та купецтва. Варто зазначити й те, що чималий фактичний матеріал існує ніби сам по собі, оскільки не здійснено його критичного осмислення, не проаналізовано та не зроблено відповідних висновків. Підкреслимо, що М. Д. Чулков був одним із прибічників запровадження прогресивного прибуткового податку та обмеження привілеїв дворянства [5]. Специфікою торгово-промислової діяльності у містах цікавився відомий російський письменник і просвітителю О. М. Радіщев. Він простежив схему ярмаркової торгівлі, описав чимало цікавих подробиць ремесла, торгівлі, побуту міського населення тощо [6].

У першій половині XIX ст. збільшується число публікацій з тих чи інших проблем розвитку міст. Чималу групу серед них складають праці, у яких систематизовано та узагальнено статистичні дані щодо різноманітних сторін міського господарсько-економічного, зокрема торгово-промислового розвитку. Ініціатором їхньої підготовки та публікацій була центральна влада, оскільки відповідно до сенатського указу від 1 листопада 1777 р. у Росії започатковується традиція підготовки й випуску статистичних оглядів, різноманітних словників та довідкових видань [7]. Зрозуміло, що для управління велетенською імперією такі матеріали були життєво необхідні. З другого боку, це дало поштовх розвитку досліджень різноманітних питань, що стосувалися імперії загалом та економічного розвитку міст зокрема. Збором статистичних матеріалів та авторами публікацій були не тільки науковці, а й чиновники державних установ – спеціалісти Генштабу, чиновники МВД. Серед них виокремимо праці К. І. Арсеньєва [8], К. Ф. Германа [9], Є. П. Зябловського [10], А. О. Скальковського [11–13], в яких автори розглядають територію, населення, функції міст, їхній економічний розвиток та відмінність від сільських поселень. Так, професор, перший керівник Статистичного відділення Міністерства поліції Російської імперії К. Ф. Герман, чітко уявляв, що «місто відрізняється від села своїм народонаселенням і особливим родом промисловості, яка буває мануфактурна і торгова» [9, с. 230]. Російські ж государі, на його думку, «примножували, особливо у XVIII ст. число міст не стільки для розвитку мануфактурної і торгової промисловості, скільки за видами управління; і хоча поселення називалося містом, але промисловість його завжди залишалася землеробська і народонаселення не примножувалося до того ступеня, щоб називати його справжнім містом» [9, с. 231]. Автор, попри деяку категоричність, звернув увагу, на нашу думку, на головне: міста XIX ст. це насамперед торгово-промислові поселення, а міста Росії – передусім адміністративні центри. Цим самим дослідник акцентував, що процес відділення міста від села у першій половині XIX ст. не завершився.

На думку відомого статистика, географа та історика К. І. Арсеньєва місто в ідеалі це насамперед центр обміну, торгівлі та виробництва. Воно «надає велику зручність до збуту і землеробських, і мануфактурних виробів», втягуючи в орбіту своєї діяльності не тільки довколишні, а й віддалені села». У конкретно-історичному сенсі вчений виділяв три розряди міст: 1) міста, засновані «за видами управління», 2) «установи для організації безпеки державної та народної», 3) «що з'явилися внаслідок успіхів народної промисловості або мають торгове призначення». Але «справжніми» містами для нього залишалися все ж промислові поселення, а «міста без мануфактур є або фортеці, або села з адміністративними постами» [14, с. 9].

Вагомий внесок у вивчення економічного розвитку дореформених міст Півдня України зробив член-кореспондент Петербурзької Академії наук А. О. Скальковський. Очолюючи в Одесі статистичний комітет при канцелярії генерал-губернатора, він став автором більше двох з половиною сотень наукових праць, написаних переважно на основі архівних матеріалів, у яких досліджував зокрема різноманітні аспекти соціально-економічного розвитку міст регіону. Значну увагу учений приділив вивченню міської промисловості, торгівлі, фінансам міст Новоросії кінця XVIII – XIX ст. й аналізу феномену порто-франко та його значення для розвитку Одеси.

Зміст, характер та специфіка матеріалів, що розміщувалися у цих публікаціях можна віднести і до історико-статистичних досліджень, і до історико-економічних, хоч і знаходимо в історіографії і той і інший варіант їх класифікації. З одного боку в цих працях спостерігаємо спроби аналізу та узагальнення, з другого – вони переважно зведені до мінімуму і не мають характеру глибоких теоретичних положень. Пояснити це можемо тим, що переважна частина матеріалів, які містяться у цих працях, складається з джерельних даних, насамперед з офіційної статистики.

Одним із напрямків вивчення економічного розвитку дореформених міст Російської імперії у дорадянській історіографії було дослідження торгово-промислового законодавства. Уже в першій половині XIX ст. у своїх працях В. П. Бурнашов [15] та П. І. Іванов [16] звертали увагу на законодавчі акти, що стосувалися управління мануфактурами, фабриками й заводами. Поставив питання про вплив законодавства на розвиток промисловості І. Ю. Андрєєвський [17]. Значно ширше урядову політику щодо торгово-промислової діяльності у дореформений період висвітлив Л. Н. Нісселович [18]. У центрі його дослідження знаходилися питання російського законодавства, що стосувалися управління й діяльності мануфактурної та гірничої промисловості (саме за дорученням Департаменту торгівлі й мануфактури та Гірського департаменту й була написана ця книга – О. Б.). Автор розрізняв «зовнішню» та «внутрішню» історію законодавства, розуміючи під першою виявлення джерел закону, причин та часу його видання, а під другою – вивчення його змісту та «історичного викладу всього ходу законодавства у систематичному викладі» [19, с. 6]. Здавалося б, що такий підхід мав привести до ґрунтовного вивчення історії фабричного законодавства Російської імперії. Але цього не сталося. Виконана на державне замовлення, праця Л.Н. Нісселовича відображала офіційну точку зору і висвітлювала, зрозуміло, тільки позитивні сторони законотворчої діяльності. Тому автор, підсумовуючи законотворчу урядову діяльність підкреслював, що «... свобода промисловості робила повільні, але безперервні успіхи, завдяки, можна сказати, розсудливій політиці, що виразилася не в деталях, а в загальній сукупності заходів, прийнятих урядом для сприяння розвитку промислової справи», а гільдійська реформа 1824 р. «раз і назавжди встановила в принципі повну свободу у галузі фабрично-заводської промисловості» [19, с. 7]. В оцінці цієї праці ми цілком поділяємо точку зору Ю. Я. Рибаківа, який вважав працю Л. Н. Нісселовича

малоаналітичним переповіданням промислового законодавства XVIII – першої половини XIX ст., що мала цілковито апологетичний характер [19, с. 6].

З інших позицій розглянув фабричне законодавство та загалом урядову дореформену промислову політику видатний український економіст М. І. Туган-Барановський. У фундаментальній монографії «Русская фабрика в прошлом и настоящем» [20] учений, торкаючись законодавчої діяльності держави, зазначав, що своє завдання вбачає не стільки у критиці тих чи інших заходів уряду з погляду їх доцільності, як у з'ясуванні справжніх причин, що викликали їх до життя [20, с. IV]. Він аргументовано показав негативні наслідки регламентації тарифної та фінансової політики стосовно суконної і гірничозаводської галузей промисловості. На його переконання, гірничозаводська промисловість знаходилася у стані повного занепаду аж до середини XIX ст., а суконна промисловість тільки тоді вийшла на новий рівень розвитку, коли законодавчо було оформлено свободу виготовлення та продажу продукції [20, с. 133]. Зауважимо, що загалом, за рівнем аналізу урядової дореформеної торгово-промислової політики монографія М. І. Туган-Барановського значно перевершувала всі інші праці, присвячені цій проблемі та спрямована була насамперед проти поглядів народників, які вважали капіталізм у Росії штучним явищем.

Новий етап у вивченні міст Російської імперії, тих чи інших аспектів їхнього економічного розвитку розпочався з другої половини 1850-х рр. Основною його прикметною рисою була поява нових явищ, пов'язаних з підготовкою та проведенням реформ 1860–1870-х рр. й формуванням нових політичних, соціально-економічних та ментальних структур, які своєю чергою спричинили нові тенденції у розвитку історичної науки.

Різноманітні питання економічного розвитку дореформених міст висвітлювали представники історичної, правової, економічної, географічної науки другої половини XIX – початку XX ст. Серед них такі відомі вчені як І. І. Дитятін [21], О. О. Кізоветтер [22–23], В. О. Ключевський [24–25], П. М. Мілюков [26], І. Х. Озеров [27], В. І. Сергєєвич [28], М. І. Хлебніков [29] тощо.

На думку І. І. Дитятіна, професора Харківського і Дерптського університетів, одного із найвідоміших дорадянських дослідників міста, «історія міст Росії ніщо інше, як історія регламентації, перетворень торгово-промислового міського населення з боку верховної влади. Хід цих перетворень визначається поглядами, які верховна влада мала на державні інтереси» [21, с. 109]. Головну причину недостатнього розвитку міст учений вбачав у безпорадності міських самоврядних органів перед урядовою адміністрацією, яка практично контролювала всю їх діяльність. Саме це, на його переконання, й привело до того, що російські міста перебували у «жалюгідному становищі», «сумному стані», величезна більшість їх «нічим не відрізнялося від сіл» [21, с. 371–373]. У дослідженні І. І. Дитятіна ми не знаходимо аналізу економічного розвитку дореформених міст, а їхнє становище він розглядає передовсім на основі законодавчих документів. Звідси і з'явився його висновок про занепад російських міст та твердження про штучне насадження міст Катериною II і про їхній швидкий занепад [21, с. 375].

На слабкість торгового та промислового розвитку дореформених російських міст у порівнянні з західноєвропейськими вказував історик і правознавець, професор Київського університету М. І. Хлебніков. У Західній Європі, на його переконання, самі феодали сприяли розвитку промислів, що й зумовлювало виникнення промислових поселень, які ставали містами, сплачуючи відповідні податки феодалу. Натомість у Росії існувала сильна царська влада й податки стягувалися не на користь феодала, а на користь всемогутнього московського государя. Саме ця обставина, на думку М. І. Хлебнікова, була причиною слабого економічного розвитку міст у Російській імперії, які мало чим відрізнялися від сіл [29, с. 69–71].

Відомий російський політичний діяч, історик, публіцист П. М. Мілюков наполегливо доводив тезу про штучність російських міст, зазначаючи, що у Західній Європі «...розвиток міста був наслідком внутрішнього розвитку економічного та промислового життя європейського суспільства», а «російське місто ... за млявим розвитком російського торгово-промислового життя не було природним продуктом внутрішнього економічного розвитку країни» [26, с. 177–178]. Саме тому він стверджував, що необхідно «... шукати початки російської промисловості поза російським містом» [26, с. 79]. Небезпідставним, на нашу думку, є положення вченого про те, що «державна потреба у містах, як осередках управління і військової оборони, з стародавніх часів і до нашого сторіччя випереджала природний розвиток міського життя» [26, с. 180].

Інший російський історик О. О. Кізоветтер стверджував, що в Росії не було сприятливих умов для міського розвитку і що російське «...місто того часу являло собою крихкий, економічно слабкий організм, який не мав під собою щоживного ґрунту» [23, с. 243]. Услід за І. І. Дитятінін він підкреслював загальне зубожіння міст Росії XVIII – першої половини XIX ст.

Схожі негативні оцінки економічного розвитку дореформених міст мали значне поширення у дорадянській історіографії. Як і попередні дослідники, апріорну точку зору про слабкість економіки міст Росії XVIII ст. висловлював і професор, декан, ректор Санкт-Петербурзького університету В. І. Сергєєвич. В основі його аргументації була покладена теза про те, що багато міських жителів займалися землеробством і жили за межами міської смуги [30, с. 52]. Тим часом автор, на нашу думку, не взяв до уваги те, що сільськогосподарські заняття жителів міст нерідко мали товарний характер, а отже, принципово відрізнялися від патріархально-натурального укладу основного масиву селянських господарств.

ВИСНОВКИ

Отже, аналіз дорадянської літератури, присвяченої економічному розвитку міст Російської імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. засвідчує, що автори тією або іншою мірою торкалися цієї теми, заклавши достатню основу для подальшого її дослідження істориками наступних поколінь. Водночас наукове осмислення зазначеної проблеми так і не вийшло за межі збору та публікації фактичного матеріалу про торгівлю, ремісничі та промислові заняття населення міст. Як для дорадянської історіографії загалом, так і для історіографії економічного розвитку міст зокрема, властиве кількісне переважання праць описового характеру,

що було, на наше переконання, загальною тенденцією тогочасного історіописання. Різке збільшення числа праць у другій половині XIX ст. не дозволило позбутися розриву між значним обсягом історичних знань, написаних на великому масиві джерел та рівнем їхнього теоретичного осмислення, що призводило до домінування фактологічного підходу. Більшість праць були нарисами про окремі міста Росії, характерними рисами яких була описовість, відсутність наукового аналізу та серйозних узагальнень.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Богданов А. Историческое, географическое и топографическое описание Санкт-Петербурга / А. Богданов, В. Рубан. – СПб, 1779. – 551 с.
2. Чулков М. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего. – Т. 1–7. – СПб. : при Имп. Акад. наук, 1781–1788.
3. Чулков М. Д. Словарь учрежденных в России ярмарок, изданный для обращающихся в торговле / М. Д. Чулков. – М., 1788. – 226 с.
4. Паллас П. С. Путешествие по разным местам (провинциям) Российского государства / П. С. Паллас. – СПб., 1786. – Ч. 2. Кн.2. – 575 с.
5. Бондарева Е. А. Творческий путь и просветительская деятельность М. Д. Чулкова / Е. А. Бондарева // Исторические записки. – 1984. – Вып. 111. – С. 201–237.
6. Радищев А. Н. Полное собрание починений : Т.3 / [под ред. Н. К. Пиксанова и др.]; Ин-т рус. лит. – М., Л. : Изд-во АН СССР, 1952. – 676 с.
7. О составлении Губернаторам топографических описаний вверенных им губерний : Сенатский, 1 ноября 1777 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 20. – № 14671. – С. 567–568.
8. Арсеньев К. И. Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи с показанием всех перемен, происшедших в составе и числе оных в течение двух веков от начала XVII столетия и донныне / К. И. Арсеньев // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1832–1834. Вып. 1–8.
9. Герман К. Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. – Ч. 1. О народонаселении / К. Ф. Герман. – СПб. : Печ. при Имп. Акад. Наук, 1819. – 325 с.
10. Зябловский Е. Ф. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии. В 2 кн. / Е. Ф. Зябловский. – СПб., 1808. – 544 с.
11. Скальковский А. А. Херсон с 1774 года до 1794 года / А. А. Скальковский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1836. – № V. – Ч. X. – С. 275–306.
12. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823 / А. А. Скальковский. – Одесса : Гор. тип., 1837. – 296 с.
13. Скальковский А. А. Историческо-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. А. Скальковский. – Одесса : Гор. Тип., 1839. – 92 с.
14. Ивонин А. Р. Западносибирский город последней четверти XVIII – 60–х гг. XIX в. в системе региональных социально-экономических отношений: автореф. дис. ... докт. ист. наук / А. Р. Ивонин. – Барнаул : АлтГАКИ, 2000. – 62 с.
15. Бурнашов В. Очерки истории мануфактур в России / В. Бурнашов. – СПб. : тип. Н. Греча, 1833. – 55 с.
16. Иванов П. И. История управления мануфактурной промышленности в России / П. И. Иванов // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1844. – Ч. 5, № 1–3.
17. Андреевский И. Е. Полицейское право. Введение и ч. 1. Полиция безопасности. – Т. 1. – 2-е изд., испр. и доп. / И. Е. Андреевский. – С.-Пб. : Тип. Э. Праца, 1874. – 666 с.
18. Нисселович Л. М. История заводско-фабричного законодательства в Российской империи / Л. М. Нисселович. – СПб., 1883–1884. – Ч. 1–2. – 360 с.
19. Рыбаков Ю. Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века / Ю. Я. Рыбаков. – М., 1986. – 216 с.
20. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М. И. Туган-Барановский. – М. : Наука, 1997. – 735 с.
21. Дитятин И. И. Устройство и управление городов России. – Т. I : Введение. Города России в XVIII столетии / И. И. Дитятин. – СПб., 1875. – 507 с.
22. Кизеветтер А. А. Посадская община в России XVIII столетия / А. А. Кизеветтер. – М. : Университетская тип., 1903. – 814 с.
23. Кизеветтер А. А. Исторические очерки : Из истории политических идей. – Школа и просвещение. – Русский город в 18 в. – Из истории России в 19 ст. / А. А. Кизеветтер. – М., – 1912. – 502 с.
24. Ключевский В. О. Сказания иностранцев о Московском государстве / В. О. Ключевский. – М. : Университетская тип., 1866. – 266 с.
25. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский. – СПб., 1904. – 1146 с.
26. Милюков П. Н. Очерки по истории русской культуры. Ч. 1–3 / П. Н. Милюков. – СПб. : Изд. И. Н. Скороходова, 1896–1903.
27. Озеров И. Х. Большие города, их задачи и средства управления / И. Х. Озеров. – М. : Изд. И. Д. Сытина, 1906. – 135 с.
28. Сергеевич В. И. Сборник императорского Русского исторического общества / В. И. Сергеевич. – СПб., 1900. – Т. 107. – 674 с.
29. Хлебников Н. О влиянии общества на организацию государства в царский период русской истории / Н. Хлебников. – СПб. : Тип. А. М. Котомина, 1869. – 402 с.
30. Клокман Ю. Р. Историография русских городов второй половины XVII–XVIII вв. / Ю. Р. Клокман // Города феодальной России : Сб. ст. памяти Н. В. Устюгова. – М., 1966. – С. 51–64.